

ДИНАМІКА РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ І СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНИХ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

Розглянуто та проаналізовано систему показників, що характеризують рівень життя: середньомісячна і мінімальна заробітна плата, прожитковий мінімум, показники споживання, житлового і майнового стану населення, кількість безкоштовних соціальних послуг, що надаються державою. Виявлені тенденції розвитку, особливості стану і формування рівня життя населення України.

Рассмотрена и проанализирована система показателей, характеризующих уровень жизни: среднемесячная и минимальная заработная плата, прожиточный минимум, показатели потребления, жилищного и имущественного положения населения, количество бесплатных социальных услуг, предоставляемых государством. Выявлены тенденции развития, особенности состояния и формирования уровня жизни населения Украины.

The system of indexes characterizing the standard of living is considered and analyzed: average monthly and minimum wages, living wage, indexes of consumption, housing and property position of population, amount of free social services given by the state. The trends of progress, features of the state and forming of living level of population of Ukraine are exposed.

Трансформація економічних відносин, що відбувається в Україні, супроводжується, з одного боку, внутрішніми перетвореннями, з іншого, – інтеграцією в систему міжнародних зв'язків. Відомо, що такі масштабні перетворення не можуть не обумовлювати кризові явища багатьох сторін життя. Однією з найгостріших внутрішніх проблем є падіння рівня життя значної частини населення нашої країни і широке розповсюдження бідності.

Негативний вплив ринкових перетворень на рівень життя населення створює передумови для розроблення обґрунтованої соціально-економічної політики. У сучасних умовах розробка управлінських рішень є особливо актуальною і вимагає сучасних підходів до економічного обґрунтування дотацій, трансфертів і субсидій, що виділяються з державного бюджету на вирівнювання рівнів розвитку.

Оскільки національна безпека і економічна стабілізація істотно залежать саме від соціальної спрямованості здійснюваних реформ, те особливе значення набуває концептуальне обґрунтування соціально-економічної політики держави і регіонів, для розробки якої необхідно виявити тенденції розвитку, особливості стану і формування рівня життя населення.

Рівень життя – комплексний показник, що характеризує ступінь задоволення матеріальних і культурних потреб індивідів, соціальних груп, населення окремо взятої країни або регіону. Рівень життя визначається доходами, накопи-

ченим матеріальним майном (включаючи житло, предмети тривалого користування і повсякденного вжитку) і кількістю соціальних послуг, що надаються державою безкоштовно (освіта, медичне обслуговування).

Для вимірювання рівня життя використовується система показників, найважливіший з яких – прожитковий мінімум, куди включаються витрати на продукти харчування з розрахунку мінімальних розмірів їх споживання, витрати на непродовольчі товари і послуги, а також податки і обов'язкові платежі, виходячи із структури витрат на них у якнайменше забезпечених сімей.

Вартісна оцінка прожиткового мінімуму здійснюється шляхом множення мінімальних норм споживання товарів і послуг на чинні ціни. Прожитковий мінімум рекомендується розраховувати в середньому на душу населення або сім'ю, окремо для дітей 6 років, підлітків 7...15 років, працездатних громадян (чоловіків і жінок) та пенсіонерів. Розмір прожиткового мінімуму диференціюється за такими факторами: природно-кліматичні умови, статеві-віковий склад населення, розмір і структура сімей, щільність населення, загальний рівень культури населення і його традиції, умови праці, національні особливості побуту. У травні 2008 р. прожитковий мінімум склав 647 грн [1]. Згідно ієрархії потреб, сформульованої А. Маслоу, первинні потреби людини – фізіологічні. Мінімум необхідно кількість кало-

рій на добу для працюючої людини в середньому складає 3100...3400. У вартісному вираженні споживчий кошик, що складається з найнеобхідніших і дешевих в травні 2008 р. продуктів харчування, склав 32,3 грн на добу, або 969 гривень на місяць. При цьому в приклад не включена оплата комунальних тарифів, купівля одягу та інших благ, що також відноситься до первинних потреб людини.

Прожитковий мінімум використовується в якості цільових орієнтирів під час регулювання доходів і споживання малозабезпечених верств населення; для оцінки матеріальних і фінансових ресурсів, необхідних для реалізації поточних і перспективних соціальних програм; для

обґрунтування розмірів мінімальної заробітної плати і трудової пенсії на старість.

Показник прожиткового мінімуму дозволяє визначити частку осіб, що знаходяться нижче відповідної межі прожиткового мінімуму (за межею бідності). Також проводиться регулярне статистичне обстеження бюджетів сімей, що дозволяє виявити кількість сімей з певними розмірами сукупного доходу. За міжнародними стандартами, частка населення, що знаходиться на рівні бідності, не повинна перевищувати 10 %. В Україні частка населення із середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, у 2007 р. становила 29,3 %, або 13,2 млн осіб (табл. 1).

Таблиця 1

Диференціація життєвого рівня населення України

	Роки							
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
Чисельність населення із середньодушовими загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму:								
млн осіб	39,2	39,9	39,8	35,2	30,3	25,3	23,1	13,2
у відсотках до загальної чисельності населення	80,2	82,7	83,3	76,2	65,6	55,3	50,9	29,3
у відсотках до попереднього року	...	101,5	100,0	88,4	86,1	83,5	91,3	57,1
Довідково: розмір прожиткового мінімуму (у середньому на одну особу на місяць, грн)	270,1	311,3	342,0	342,0	362,2	423,0	472,0	532,0

В цілях більш повного визначення рівня життя в практиці багатьох країн застосовуються також окремі статистичні показники забезпеченості громадян певними видами товарів (наприклад, кількість м'яса, споживаного за рік на душу населення) або послуг (наприклад, кількість лікарняних ліжок на 1 тис. жителів). Залежно від ступеня економічного розвитку країни показник рівня життя несе на собі більше або менше соціальне навантаження (здатність мінімального доходу задовольняти додаткові соціальні потреби).

Динаміка умов та рівня життя населення України, викликана трансформацією української економіки, що почалася на рубежі 80...90-х рр. ХХ століття, була і залишається інтенсивною та вельми суперечливою. З одного боку, це можливості використовувати переваги демократичної організації суспільства і ринкової економіки для гармонізації соціально-трудових відносин та поліпшення повсякденного життя людей. З другого боку, глибока економічна криза, яка мала і надає не менш сильну, але протилежну дію на характер і спрямованість змін. В результаті кризи не

тільки значно загальмувалося освоєння нових соціально-економічних і політико-правових умов трудової діяльності, але і погіршало соціальне і, особливо, матеріальне положення працівників і членів їх сімей.

Одним із інформаційних джерел, необхідних для прийняття управлінських рішень щодо формування завдань, стратегій та заходів подальшого реформування соціальної політики та системи соціального захисту, є соціально-демографічні обстеження з питань базової захищеності населення, що проводились органами державної статистики України за підтримки Міжнародної організації праці та ООН протягом 2000...2006 рр. Отримана інформаційна база за результатами декількох раундів вищезазначених обстежень стала необхідною частиною для формування системи соціального моніторингу як складової механізму інформаційного забезпечення соціальної політики держави.

Для забезпечення проведення обстеження побудовано загальнодержавну імовірнісну вибірку респондентів загальним обсягом 9400 осіб. Вибірку розширено по основних кате-

горіях населення пропорційно чисельності кожної відібраної категорії. Процедура формування вибірки по кожній категорії населення розроблялась окремо з врахуванням наявної інформаційної бази для відбору, особливостей розташування та чисельності категорій. До обстеження залучено особи, які працюють в різних галузях промисловості, сільському господарстві, у невиробничій сфері та сфері послуг, офіційно зареєстровані безробітні, непрацюючі пенсіонери, студенти денної форми навчання вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації.

Враховуючи вагові коефіцієнти, розраховані відповідно до процедури формування вибірки, отримані результати обстеження характеризують соціально-економічну захищеність 18098,7 тис. осіб, з яких жителі міських поселень складають 75,3 %, сільської місцевості – 24,7 %. Із загального числа респондентів: 37,0 % – непрацюючі пенсіонери, працівники невиробничої сфери – 19,5 %, промисловості – 16,3 %, сільського господарства – 6,6 %, сфери послуг – 8,4 %, студенти – 6,8 %, безробітні – 5,4 %.

Середній вік опитаних склав 49 років; у числі опитаних 58,5 % жінок та 41,5 % чоловіків. За сімейним станом найбільшу питому вагу склали одружені – 61,7 %, 22,3 % неодружених або розлучених, 13,2 % – вдові і 2,8 % перебувають у незареєстрованому шлюбі.

Вищу, незакінчену вищу та середню спеціальну освіту мають 70,6 % респондентів. Серед опитаних 43,7 % міського та 42,2 % сільського населення змінили місце проживання після закінчення середньої школи з причини неможливості продовження навчання за місцем проживання.

За національністю переважна більшість респондентів – українці (80,0 %).

Більшість (79,3 %) респондентів проживають у приватному помешканні, 11,7 % – в орендованому.

Серед зайнятих в галузях економіки посади керівників обіймають 14,7 %, кваліфікованими спеціалістами є 37,0 %, спеціалістами, посада яких потребує середньої спеціальної освіти, – 24,5 %.

Додаткову роботу мають 724,7 тис. осіб, зайнятих у галузях економіки, з них 8,7 % серед працюючих у невиробничій сфері, 8,2 % – сфері послуг, 7,2 % – промисловості, 6,6 % – сільському господарстві [2].

Аналіз відповідей респондентів у динаміці щодо достатності доходу демонструє ефективність державних зусиль, направлених на соціально-економічний розвиток країни. Зокрема,

щорічно підвищується базовий державний соціальний стандарт у сфері доходів населення. На його основі визначалися та зростали мінімальна заробітна плата та мінімальна пенсія за віком, розміри державної соціальної допомоги та інші види соціальних виплат.

Динаміка відповідей щодо оцінки респондентами достатності доходу протягом 2000...2006 рр. свідчить про стабілізацію економіки та про відносно поліпшення життя населення.

Спостерігається поступове зменшення частки опитаних, які вказують на недостатність доходу для задоволення першочергових потреб.

Але все ж таки більшість опитаних зазначили, що їх доходу недостатньо для задоволення першочергових потреб: у продуктах харчування, медичному обслуговуванні, придбанні одягу, відпочинку (табл. 2).

У дев'яності роки відбулося різке скорочення доходів абсолютної більшості населення, причому це торкнулося не тільки тих його груп, які безумовно програли від нововведень, але і тих, чиє матеріальне і соціальне положення в чомусь погіршало, а в чомусь і покращало. Доходи населення зросли або збереглися на колишньому рівні лише у відносно нечисленній меншості (10...20 % населення), яка більш швидко адаптувалася до нових економічних умов або навіть виграла від змін, що відбулися. Масштаби і глибина цього процесу обумовлені в основному тим, що обсяги суспільного виробництва істотно, хоча і нерівномірно, знижувалися. А оскільки частки споживання і оплати праці в цей період коливалися навколо пропорцій 1990 р. (спочатку вони зменшилися, але потім повернулися до початкового рівня і дещо перевершили його), остільки і розміри грошових доходів населення скоротилися на 30...35 %. Причому їх скорочення відбувалося як у звичних для подібних періодів формах прямого інфляційного падіння купівельної спроможності заробітчанства і всіх грошових доходів взагалі, а також в результаті скорочення чисельності зайнятих в народному господарстві, так і опосередковано – через розповсюдження примусових адміністративних відпусток і скорочення робочого часу без збереження заробітної плати і особливо у формі масових затримок зарплати та різного роду соціальних виплат.

Інфляційні процеси з особливою силою розвивалися в першій половині дев'яностих років, коли ціни зросли в десятки, сотні раз. Тим часом антиінфляційна політика держави була украй непослідовною. В результаті в

1990...1995 рр. зростання офіційно фіксованих заробітної плати, пенсій і інших виплат було нижче ніж в два рази за зростання споживацьких цін (табл. 3). У 1997 – першій половині 1998 р. інфляція стала істотно нижчою, і, від-

повідно, припинилося падіння рівня життя. До нещастя, фінансова криза 1998 р. привела до нового вибуху інфляції. У зв'язку з цим реальне наповнення зарплат і пенсій знизилася на 30...40 %.

Таблиця 2

Достатність доходу респондентів для задоволення потреб у 2000...2006 рр., %

	Більше, ніж достатньо	Достатньо	Трохи не вистачає	Недостатньо	Не можу визначитися
У продуктах харчування					
2000	0,6	26,1	...	73,3	...
2002	1,4	31,6	...	67,0	...
2003	0,8	17,4	20,5	58,7	2,6
2004	1,2	29,5	21,8	45,1	2,4
2006	1,4	34,1	23,5	38,4	2,6
В оплаті житла					
2000	0,4	19,6	...	80,0	...
2002	1,5	34,3	...	64,2	...
2003	0,9	23,9	18,4	52,9	3,9
2004	1,3	36,4	18,7	40,3	3,3
2006	1,1	41,3	19,2	35,0	3,4
У медичному обслуговуванні					
2000	0,3	10,7	...	89,0	...
2002	0,9	15,4	...	83,7	...
2003	0,6	9,2	13,3	71,6	5,3
2004	0,8	14,6	18,8	59,9	5,9
2006	0,7	16,2	19,1	57,9	6,1
У придбанні одягу					
2000	0,3	6,6	...	93,1	...
2002	0,8	15,7	...	83,5	...
2003	0,4	7,1	16,3	73,3	2,9
2004	0,4	9,7	21,2	65,7	3,0
2006	0,6	12,9	24,2	58,8	3,5
Для оплати навчання*					
2000	...	...	...	...	...
2002	0,8	12,9	...	86,3	...
2003	1,1	9,5	10,3	65,6	13,5
2004	1,0	11,9	12,0	61,8	13,3
2006	1,2	9,9	12,3	62,2	14,4
Для відпочинку					
2000	...	...	...	...	...
2002	...	...	...	...	...
2003	1,0	3,3	7,1	79,8	8,8
2004	0,7	4,3	10,4	75,7	8,9
2006	0,7	4,9	11,7	75,3	7,4
У придбанні товарів довгострокового користування					
2000	...	...	...	...	...
2002	...	...	...	...	...
2003	...	...	...	...	...
2004	0,5	4,9	12,0	77,2	5,3
2006	0,5	5,7	13,2	74,8	5,8

... – відомості відсутні.

*крім пенсіонерів

Також в останні декілька років простежується тривожна тенденція, що стосується темпів зростання мінімальної оплати праці. Так, в 2005 р. зростання мінімальної заробітної плати складало 40 %, в 2006 р. – 20 %, в 2007 р. – 15 %, в 2008 р. – 9,8 %, на 2009 р. заплановане збільшення 10,6 % [1].

Таке різке уповільнення темпів зростання мінімальної зарплати негативно відобразиться на умовах оплати працівників абсолютної більшості підприємств в Україні,

оскільки тарифні ставки їх працівників згідно з галузевими і колективними угодами встанов-

люються залежно від розміру мінімальної заробітної плати.

Таблиця 3

Динаміка інфляції, заробітної плати, пенсій в Україні в 1991...2008 рр.

Роки	Індекси споживчих цін	Середньомісячна заробітна плата		Одиниці виміру	Середній розмір призначеної місячної пенсії
		Номинальна	Реальна, у % до відповідного року		
1991	...	480	...	Крб	103,6
1992	1627,0	6505	...		539,6
1993	4835,0	162790	...		9735
1994	991,2	1427708	...	Тис. крб	292,1
1995	477,0	73* ¹	110,6		1156
1996	180,3	126	96,6	Грн	38,7* ²
1997	115,9	143	96,6		51,9* ³
1998	110,6	153	96,2		52,2* ³
1999	122,7	178	91,1		60,7* ⁴
2000	128,2	230	99,1		68,9* ⁴
2001	112,0	311	119,3		83,7* ⁴
2002	100,8	376	118,2		122,5* ⁴
2003	105,2	462	115,2		136,6* ⁴
2004	109,0	590	123,8		182,2* ⁴
2005	113,5	806	120,3		316,2* ⁵
2006	109,1	1041	118,3		406,8* ⁵
2007	112,8	1351	112,5		478,4* ⁵
2008	125,2	1806	106,3		751,4* ⁶

*¹ У 1992...1994 рр. дані наведено у карбованцях, у 1995...2005 рр. – у гривнях

*² З урахуванням компенсаційних виплат

*³ З урахуванням цільової грошової допомоги

*⁴ З урахуванням цільової грошової допомоги та індексації

*⁵ З урахуванням цільової грошової допомоги, індексації, державної адресної допомоги до пенсії (дотації), а також надбавки за особливі заслуги перед Україною

*⁶ З урахуванням компенсаційних виплат і цільових допомог, передбачених чинним законодавством

В умовах становлення сучасного ринкового господарства України також посилилася диференціація населення за розмірами одержуваного доходу. До чинників диференціації відносяться: по-перше, структурна перебудова народного господарства, що почалася в дев'яності роки, яка одні виробництва і регіони поставила в краще або гірше положення по відношенню до інших. Причому всі регіони відчувають дію економічної кризи, тільки в одних випадках це приводить до стагнації виробництва, а в інших – ввергає регіон в депресивний стан. По-друге, корінна трансформація принципів господарювання, підсилююча значення ринкових механізмів. По-третє, психоемоційні, фізіологічні, культурно-професійні ресурси людей. Наприклад, збільшилося розходження заробітчанства у працівників різних галузей економіки з середньоукраїнським рівнем. В результаті положення справ з оплатою праці відносно покращало у фінансовій сфері, у зв'язку, на транспорті та істотно погіршало в сільському господарстві (більш ніж удвічі), в науці й освіті, в легкій промисловості.

Значне зниження рівня доходів зумовило помітне погіршення основних показників споживання і взагалі умов побуту більшості населення. Але разом з тим емпіричні дані (перш за все, матеріали державної статистики про динаміку споживання продуктів харчування, житлового і майнового положення, соціального обслуговування населення) свідчать і про те, що в одних випадках можна говорити про збереження досягнутого раніше рівня життя, в інших – навіть про його підвищення (табл. 4).

Зниження рівня доходів в 90-ті роки відобразилося понад усе на харчуванні. Погіршення має якісний характер. Споживання м'ясних і молочних продуктів (а також риби і рибопродуктів, яєць, фруктів і овочів) впало ледве не до рівня кінця 50-х і початку 60-х років.

Істотно рідше населення стало вдаватися до окремих видів соціальних послуг, в першу чергу, платних (виховання дітей і відпускна рекреація), за які у минулому плата швидше була символічною, але, в результаті інфляції, вартість цих послуг стала вельми відчутною, що примусило багато сімей відмовитися від них.

Разом з тим погіршали основні показники, що відображають масовий характер медичної допомоги (по числу лікарів населення забезпечене приблизно так само, як в кінці 80-х років, але значно скоротилася чисельність середнього медичного персоналу, кількість лікарняних лі-

жок скоротилася на третину). Викликає тривогу стійка тенденція скорочення кількості учнів у дошкільних (з 1990 по 2007 р. – на 53 %) та загальноосвітніх навчальних закладах (з 1990 по 2007 р. – на 32 %).

Таблиця 4

Динаміка деяких показників споживання, житлового та майнового положення, соціально-культурного обслуговування населення України в 1990, 2000...2007 рр.

Показник	Роки									
	1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	
Споживання м'яса і м'ясопродуктів, кг на одну особу	70	39,6	33,6	39,6	46,8	48,0	52,8	56,4	61,2	
Споживання молока і молочних продуктів, кг на одну особу	378	205,2	207,6	225,6	229,2	242,4	260,4	267,6	265,2	
Наявність в домогосподарствах холодильників і морозильників* ¹ , штук на 100 домогосподарств	95	94	93	94	95	96	99	100	106	
Розміри жител, м ² на одного жителя	17,8	20,7	21,0	21,3	21,6	21,8	22,0	22,2	22,5	
Кількість лікарів усіх спеціальностей, тисяч	227	226	226	224	223	223	224	225	223	
Кількість середнього медичного персоналу, тисяч	607	541	530	526	523	522	496	493	488	
Кількість лікарняних ліжок, на 10 000 населення	136	95	97	97	97	96	95	96	95	
Кількість вчителів, тисяч	537	577	568	561	551	547	543	537	531	
Кількість учнів у загальноосвітніх навчальних закладах, тисяч	7132	6764	6601	6350	6044	5731	5399	5120	4857	
Кількість студентів у закладах III-IV рівнів акредитації, тисяч	881,3	1402,9	1548,0	1686,9	1843,8	2026,7	2203,8	2318,6	2372,5	
Кількість дітей у дошкільних закладах, тисяч	2428	983	968	973	977	996	1032	1081	1137	

*¹ Розрахунки наявності в домогосподарствах товарів тривалого користування, проведені за результатами вибіркового опитування, враховують фактичну наявність цих товарів незалежно від терміну експлуатації, джерел надходження (куплені, подаровані тощо), стану (враховуються як справні, так і тимчасово несправні товари, які знаходяться у поточному ремонті або чекають ремонту)

Очевидно, що направленість змін за різними векторами в трудових відносинах, умовах зайнятості, трудових доходах, в побуті і споживанні зовсім не означає, що одні з них у всіх своїх проявах і у всіх випадках впливали або тільки позитивно, або тільки негативно на умови і рівень життя всіх груп населення. Насправді вектори змін в положенні одних груп мають позитивне значення, в положенні інших – негативне, а положення інших визначається одночасно переважно як негативними, так і позитивними змінами.

Отже, стратегічна мета інтеграції України до складу європейського співтовариства потребує серйозної роботи щодо удосконалення захисту прав і свобод людини, демократизації всіх складових суспільного життя, економічно-

го зростання та забезпечення механізмів і умов для створення матеріального та духовного добробуту населення. Найважливішим аспектом цієї проблеми, віддзеркаленням місця людини в системі державної політики є стан її соціального захисту та надання соціальних гарантій.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Закон України № 835-VI «Про Державний бюджет України на 2008 рік» [Текст].
2. Осауленко, О. Г. Соціально-економічна захищеність населення України [Текст] / О. Г. Осауленко. – К., 2007.

Надійшла до редколегії 14.05.2009.
Прийнята до друку 27.05.2009.